

УДК 330.341.1:330.332

О.О. Зеленська, С.М. Зеленський

Чернігівський державний інститут економіки і управління

Ясько А.Г.

Голова правління ВАТ „Ясен”, м. Чернігів

ІННОВАЦІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ ПРОМИСЛОВИХ ПІДПРИЄМСТВ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ ТА ШЛЯХИ ЇЇ АКТИВІЗАЦІЇ

Забезпечення поступального розвитку вітчизняного промислового комплексу та підвищення конкурентоспроможності української продукції на світових ринках в значній мірі залежать від інноваційної активності промислових підприємств. Оцінки вчених та економістів-практиків, а також досвід розвинених країн світу свідчать про те, що близько 80% приросту ВВП досягається саме завдяки ефективному використанню інтелектуального потенціалу суспільства та практичному застосуванню результатів інноваційної діяльності.

На сьогоднішній день інноваційна політика виступає стрижневим блоком економічної стратегії всіх високорозвинених країн світу і розглядається ними як найважливіший засіб забезпечення сталого динамічного зростання економіки. Головними складовими інноваційної моделі розвитку економіки високорозвинених країн є продукування і використання інновацій, менеджмент інноваційного розвитку, система освіти та підвищення кваліфікації працівників. Усвідомлюючи той факт, що нині в усьому світі інтелектуальний капітал виступає головним ресурсом розвитку ефективних господарських систем і забезпечує значну економію природних, трудових, фінансових та інших ресурсів, а також з точки зору перспектив євроінтеграції (рівень інновативності економіки нині стає визначальним критерієм готовності кожної держави до вступу в ЄС) Україна стала на шлях розбудови інноваційної моделі розвитку економіки, який передбачає

ефективну взаємодію науково-технічної, виробничої, фінансової, управлінської та інших сфер життєдіяльності людини при збереженні задовільного стану навколишнього природного середовища.

З метою становлення інноваційного типу розвитку підприємств в Україні прийняті Закони „Про інноваційну діяльність” та „Про пріоритетні напрями інноваційної діяльності в Україні”, постанова Верховної Ради України „Про концепцію науково-технологічного та інноваційного розвитку України”. Різноманітним аспектам інноваційної діяльності промислових підприємств присвячені праці багатьох вітчизняних і зарубіжних вчених-економістів, а саме: Р.Дж. Барро, М.П. Бутка, В.М. Геєця, Б.М. Данилишина, М.І. Долішнього, С.І. Дорогунцова, Р. Лукаса, Е. Рейзвіха, П. Ромера, В.П. Семиноженка, А.І. Сухорукова та інших.

Однак, незважаючи на досить глибоку теоретичну і практичну розробленість даної теми, необхідними вбачаються подальші наукові дослідження в цій галузі (особливо на регіональному рівні), що обумовлено, насамперед, низьким рівнем інноваційної активності промислових підприємств (при наявності потужного інтелектуального потенціалу) та неефективністю системи управління реалізацією інноваційної моделі розвитку промислового комплексу. Слід також відзначити, що деяка активізація інвестиційної діяльності в Україні та регіонах не супроводжується адекватною технологічною модернізацією промисловості та її структурною перебудовою. Так, на сьогоднішній день у промисловому комплексі України домінуючими є виробництво третього та четвертого технологічних укладів (важке машинобудування, виробництво і прокат сталі, суднобудування, кольорова металургія, органічна та неорганічна хімія), питома вага яких становить 94%. П'ятий технологічний уклад (комп'ютеризація, інформатизація, сучасні галузі електротехнічної промисловості, приладобудування, будівництво високотехнологічних приладів, авіаційна, медична, хімічна, фармацевтична промисловість) не перевищує 5%, а шостий (мікробіологічна промисловість, наукомістка і

високотехнологічна медична техніка, види діяльності, засновані на біотехнологіях, біоінженерії) – одного відсотка. Аналогічна ситуація склалася і у Чернігівській області. Так, наприклад, виробництво електронного устаткування та точних вимірювальних пристроїв (п'ятий технологічний уклад) становить лише 1,9% від загального обсягу промислового виробництва у регіоні. Це свідчить про те, що вітчизняний промисловий комплекс на сьогоднішній день розвивається практично без наукових розробок.

Тому, на нашу думку, подальші наукові дослідження з проблем інноваційної діяльності у промисловому комплексі повинні бути спрямовані, передусім, на адекватну оцінку інноваційного потенціалу промислових підприємств, аналіз фактичного стану інноваційної активності вітчизняних суб'єктів господарювання, виявлення проблем у сфері інноваційної діяльності промислового комплексу, пошук економічних важелів, здатних усунути перепони, які не дозволяють у повній мірі реалізувати наявний інноваційний потенціал, а також обґрунтування регіональних і загальнодержавної програм інноваційного розвитку промислового комплексу.

Метою даної статті є розробка основних напрямків та обґрунтування системи економічних важелів, використання яких забезпечить підвищення рівня інноваційної активності промислових підприємств Чернігівської області на сучасному етапі. Визначена мета передбачає послідовне вирішення наступних завдань: оцінка рівня інноваційної активності промислових підприємств Чернігівської області за декількома параметрами; визначення „вузьких місць” у сфері інноваційної діяльності суб'єктів господарювання регіону; виявлення факторів, що стримують інновації; пошук шляхів активізації та підвищення ефективності інноваційної діяльності промислових підприємств Чернігівщини з метою якнайповнішого використання наявного інтелектуального потенціалу регіону і забезпечення

динамічного зростання економіки області без пропорційного збільшення витрачання сировинних та інших ресурсів.

На сьогоднішній день промислові підприємства Чернігівської області, як і України в цілому, характеризуються низьким рівнем інноваційної активності. Так, якщо у 1995 р. з обстежених обласним управлінням статистики промислових підприємств регіону 25,5% впроваджували інновації (в середньому по Україні – 22,9%), у 2000 р. – 25,4% (18,0%), у 2001 р. – 31,4% (16,5%), то у 2003 р. їх кількість зменшилась до 16,5% (12,7%). Це набагато менше, ніж, наприклад, у провідних країнах ЄС, де згаданий показник коливається у межах 60 – 70%.

У 2003 р. із загальної кількості суб'єктів господарювання, що здійснювали інноваційні витрати, 52,4% підприємств спрямовували кошти на придбання нових видів машин, обладнання та установок, 40,5% - на маркетингові дослідження і рекламу, 35,7% - на проведення наукових досліджень і розробок, 33,3% - на виробниче проектування та інші види підготовки виробництва для випуску нових продуктів, 4,8% - на придбання нових технологій. Слід відмітити, що частка підприємств, що фінансували проведення наукових досліджень і розробок, а також здійснювали виробниче проектування є досить низькою. Мізерною лишається і питома вага суб'єктів господарювання, що спрямовували кошти на придбання нових прогресивних технологій. Крім того, згадані показники у динаміці характеризуються спадною тенденцією.

У галузевому розрізі найбільша частка інноваційно активних підприємств області офіційною статистикою зафіксована у машинобудуванні (37,9% обстежених підприємств), хімічній та нафтохімічній (33,3%), легкій (20,0%) та харчовій (12,8%) промисловості, що також є значно нижче від рівня аналогічних показників високорозвинених країн світу. У територіальному аспекті найбільш активними у впровадженні інновацій були підприємства міст Чернігова та Ніжина, а також Носівського, Корюківського та Коропського районів.

Для більшості підприємств, які здійснювали нововведення, найпоширенішими напрямками інноваційної діяльності були: освоєння виробництва нових видів продукції (у 2003 р. цим напрямком займалось 27,2% підприємств, що на 1,8 процентних пункти більше, ніж у 2000 р.); розробка і впровадження нових технологічних процесів (у 2003 р. ці роботи виконувались 6,6% підприємств, що нижче показника 2000 р. на 0,7 п.п.); проведення комплексної механізації та автоматизації виробництва (у 2003 р. здійснювалась 3,7% підприємств, що на 1,3 п.п. менше, ніж у 2000 р.).

У 2003 р. було освоєно лише 267 найменувань нових видів продукції: (14 нових видів техніки та 253 види матеріалів, виробів, продуктів), що на 71,4% нижче показника 2000 р. Найбільшу їх кількість виробили підприємства легкої промисловості (60,3% найменувань), машинобудування (19,1%) та харчової промисловості (9,0%); у територіальному розрізі – підприємства міста Чернігова (71,9%), Сосницького (5,6%) та Корюківського (4,1%) районів.

У цьому ж році промисловими підприємствами області було впроваджено 30 прогресивних технологічних процесів, що на 25,0% менше, ніж у 2000 р., у тому числі 6 маловідходних і ресурсозберігаючих (майже у 2 рази менше, ніж у 2000 р.). Найбільш активно впровадженням нових технологічних процесів займалися підприємства машинобудування (43,3% впроваджених технологій), легкої (20,0%) та харчової (13,3%) промисловості; у територіальному відношенні – підприємства міст Ніжина (33,3%) та Чернігова (26,7%), а також Корюківського району (16,7%).

Мізерною була кількість придбаних нових технологій (у 2003 р. – 2: по одній у машинобудуванні і харчовій промисловості, підприємствами міста Чернігова та Носівського району).

Для здійснення інновацій у 2003 р. промисловими підприємствами Чернігівської області було витрачено 96,6 млн. грн. (табл. 1), що на 6,4% менше, ніж у 2000 р. Причому за останні роки стійкої тенденції у фінансуванні інновацій у регіоні не спостерігалось: його обсяги щороку

коливалися то в бік зростання, то в бік зниження (табл. 2). Розподіл інноваційних витрат за видами промислової діяльності виглядав таким чином: харчова промисловість та перероблення сільськогосподарських продуктів – 82,6% витрат, хімічна та нафтохімічна промисловість – 7,4%, машинобудування – 7,3%, целюлозно-паперова та поліграфічна промисловість – 1,6%, легка промисловість – 1,0% (табл. 1). Такий розподіл інноваційних витрат за галузями промисловості визначається тим, що на сьогоднішній день у регіоні нововведення фінансуються переважно за рахунок власних коштів підприємств, а тому частка витрат суб'єктів господарювання кожної із згаданих галузей залежить безпосередньо від фінансових результатів його діяльності і коригується бажанням чи небажанням керівних структур спрямовувати кошти на фінансування інновацій.

Найбільша частка інноваційних витрат в усіх без винятку галузях промисловості Чернігівщини припадала на придбання і впровадження у виробництво нових видів машин, обладнання, установок та інших засобів виробництва (в цілому по промисловому комплексу згаданий показник у 2003 р. становив 83,7%); питома вага витрат на проведення наукових досліджень і розробок була помітно меншою (в цілому по промисловості – 3,0%), лише у легкій промисловості ці витрати були значними (41,5%); на виробниче проектування та інші види підготовки виробництва для випуску нової продукції було спрямовано 1,7% коштів, найбільша частка цих витрат характерна для підприємств машинобудування (22,0%); на маркетингові дослідження та рекламу продукції промисловими підприємствами області витрачено 1,4% коштів, значна частка коштів з цією метою витрачалася підприємствами целюлозно-паперової та поліграфічної промисловості (42,5%). Як свідчать наведені статистичні дані, явно недостатньою є частка фінансових ресурсів, що спрямовуються промисловими підприємствами Чернігівщини на наукові дослідження і розробки, виробниче проектування, придбання нових технологій.

Таблиця 1

**Загальний обсяг та структура інноваційних витрат за основними видами
промислової діяльності у Чернігівській області за 2003 рік**

Галузі промисловості	Загальний обсяг витрат, тис. грн.	Структура витрат за галузями промисловості, %	у тому числі за напрямками, %					
			дослідження і розробки	придбання нових технологій	виробниче проектування	придбання машин, обладнання	маркетинг, реклама	інші витрати
Промисловість	96594,0	100,0	3,0	1,1	1,7	83,7	1,4	9,1
Харчова промисловість та перероблення сільськогосподарських продуктів	79783,2	82,6	2,3	0,1	0,0	86,5	0,06	11,0
Легка промисловість	986,6	1,0	41,5	-	2,2	48,7	4,4	3,1
Виробництво деревини та виробів з деревини	61,0	0,06	-	-	-	100,0	-	-
Целюлозно-паперова, поліграфічна промисловість	1498,7	1,6	-	-	-	57,5	42,5	-
Хімічна та нафтохімічна промисловість	7154,5	7,4	-	-	-	99,5	0,3	0,2
Металургія та оброблення металу	76,4	0,1	6,5	-	13,1	75,0	-	5,4
Машинобудування	7020,7	7,3	9,3	14,2	22,2	45,6	8,6	0,1

Дещо по-іншому виглядав розподіл витрат за напрямками інноваційної діяльності у розрізі підприємств з різною чисельністю працюючих. Так, у 2003 р. для підприємств з чисельністю працюючих 50 – 99 осіб частка витрат на придбання нових засобів виробництва була значно меншою у порівнянні з іншими групами підприємств і становила лише 34,5% (у середньому для всіх груп підприємств – 83,7%); у той же час вказана група підприємств характеризувалася найвищою питомою вагою витрат на наукові дослідження і розробки (50,8%, при середньому показникові для всіх підприємств 3,0%), значну частину коштів у цьому напрямку витрачали також підприємства з 100 – 199 працівниками (13,1%); найбільшу частину коштів на потреби виробничого проектування спрямовували підприємства з чисельністю працюючих до 50 осіб (62,5%, в середньому для всіх підприємств – 1,7%);

найбільша частка коштів на маркетингові дослідження та рекламу виділялася великими підприємствами (1000 – 4999 працюючих): 9,7% (середній показник 1,4%).

Основним джерелом фінансування інновацій для промислових підприємств області були і залишаються їх власні кошти – 60,0 млн. грн. (62,1% обсягу фінансування). Окрім того, у 2003 р. досить значним джерелом фінансування інноваційної діяльності промислових підприємств області стали кредити – 36,6 млн. грн. (37,9%). Фінансування інноваційної діяльності за рахунок бюджетних коштів у 2003 р. було зведено до нуля (фінансові можливості місцевих рад обмежені доходною частиною бюджету, яка хронічно не виконується) (табл. 2).

Таблиця 2

Джерела фінансування інноваційної діяльності в промисловості, %

	1998	2000	2001	2002	2003
Всього, тис. грн.	17764,8	103244,9	59191,6	139779,9	96594,0
Всього, %	100	100	100	100	100
Власні кошти	55,9	93,7	99,6	96,3	62,1
Бюджетні кошти	-	0,8	0,0	-	-
Позабюджетні фонди	...	0,1	-	-	-
Держіннофонд	8,1
Кредити	2,1	5,3	0,1	0,7	37,9
Кошти вітчизняних інвесторів	-	0,1	0,2	-	-
Кошти іноземних інвесторів	33,9	-	-	3,0	-
Інші кошти	-	-	0,1	-	-

Таким розподілом джерел фінансування інновацій характеризувалися підприємства переважної більшості галузей промислового комплексу. Виняток становили лише підприємства легкої, хімічної та нафтохімічної промисловості, а також металургії та оброблення металу, де фінансування інновацій здійснювалось виключно власними коштами суб'єктів господарювання.

Цікавою є структура джерел фінансування інноваційної діяльності промислових підприємств з різною чисельністю працюючих. Так, у 2003 р. 81,4% від загальної суми витрат на технологічні інновації припадала на

підприємства з чисельністю працюючих від 500 до 999 чоловік (причому 56,7% їх витрат фінансувалося за рахунок власних коштів, а 43,3% – за рахунок кредитів); 13,2% коштів вкладалося в інновації підприємствами з 1000 – 4999 працюючих (95,5% - за рахунок власних коштів, 5,0% - кредитних ресурсів). На малі та середні підприємства припадала незначна частка інноваційних витрат: 50 – 99 працюючих – 0,5% коштів; 100 – 199 чол. – 3,7%; 200 – 499 чол. – 1,3%.

З іншого боку, частка малих та середніх підприємств, що реалізовували продукцію, яка зазнала суттєвих технологічних змін або заново впроваджувалась була значно вищою у порівнянні з питомою вагою великих підприємств, чия продукція характеризувалася високим рівнем новизни. Це свідчить про те, що малий та середній бізнес може швидше адаптуватися до нових потреб ринку та мобільніше переключатися на виробництво інноваційної продукції.

У результаті впровадження інновацій на підприємствах Чернігівщини у 2003 р. частка реалізованої ними інноваційної продукції становила лише 1,8% (68,9 млн. грн.) від всього обсягу реалізованої промислової продукції. Із загального обсягу реалізованої інноваційної продукції найбільшу частку (53,7%) становила удосконалена продукція; дещо меншою була питома вага продукції, що зазнала суттєвих технологічних змін, або заново впроваджена (45,1%); зовсім незначною була частина інноваційної продукції, виробленої на основі діючих ліцензійних договорів (0,9%) (табл. 3).

Загалом же за 2003 р. тільки на 4 промислових підприємствах області частка реалізованої інноваційної продукції у загальному її обсязі перевищувала 50%, на інших вона була незначною.

Більше третини інноваційної продукції на суму 23,5 млн. грн. було реалізовано на зовнішньому ринку (у т.ч. 76,2% - на ринку СНД). Попитом за кордоном користувалася продукція харчової промисловості (молочні продукти, тютюнові вироби), хімічної промисловості (штучні волокна), машинобудування та меблі.

Обсяг реалізованої інноваційної продукції у 2003 р.

Показники	тис. грн.	Відсотків до загального обсягу	
		реалізованої продукції	реалізованої інноваційної продукції
Обсяг реалізованої продукції (робіт, послуг)	3902910,5	100	x
Обсяг реалізованої інноваційної продукції (робіт, послуг)	68901,4	1,8	100
з неї: продукція, що зазнала суттєвих технологічних змін, або заново впроваджена впродовж 3 останніх років	31043,1	0,8	45,1
продукція удосконалена впродовж 3 останніх років	37005,4	1,0	53,7
інша інноваційна продукція, впроваджена впродовж 3 останніх років	852,9	0,0	1,2
Обсяг реалізованої інноваційної продукції, що вироблена на основі діючих ліцензійних договорів (контрактів)	587,0	0,0	0,9

За даними обстеження, проведеного Чернігівським обласним управлінням статистики, у результаті здійснення нововведень переважна більшість інноваційно активних промислових підприємств (90,5%) розширили асортимент продукції; 57,1% - зберегли і розширили традиційні ринки збуту продукції; 54,8% освоїли нові ринки збуту в Україні, 26,2% - за кордоном; 50,0% підприємств забезпечили відповідність своєї продукції сучасним вимогам і стандартам; 40,5% - забезпечили нарощування власних виробничих потужностей; 23,8% - поліпшили умови праці робітників; значна частина підприємств домоглася зниження собівартості виробництва: 21,4% підприємств скоротили матеріальні, 19,0% - енергетичні витрати, 7,1% - витрати на заробітну плату; близько 20,0% суб'єктів господарювання зменшили обсяги викидів забруднюючих речовин у навколишнє природне середовище.

Як свідчить проведений аналіз, на сьогоднішній день інноваційна діяльність у промисловому комплексі Чернігівської області є низькоінтенсивною і малоефективною. Про це свідчать: низька питома вага (у 3,6 – 4,3 рази менша, ніж у високорозвинених країнах світу) інноваційно активних підприємств (як в цілому по промисловості, так і в розрізі окремих її галузей), яка до того ж зменшується; незначний обсяг фінансування інновацій, що також характеризується нестійкою спадною тенденцією; нераціональна структура інноваційних витрат, що визначається низькою їх частиною, яка спрямовується на проведення наукових досліджень і розробок та на придбання нових прогресивних технологій; зменшення кількості впроваджених нових прогресивних технологій, у тому числі маловідходних та ресурсозберігаючих; низька частка реалізованої інноваційної продукції у загальному обсязі реалізованої промисловим комплексом регіону продукції. Отже, рівень інноваційної активності промислових підприємств Чернігівщини можна оцінити як надзвичайно низький.

Чернігівським обласним управлінням статистики у 2003 р. було проведено обстеження промислових підприємств регіону з метою виявлення факторів, що стримують їх інноваційну діяльність. Дослідження показало, що основними з них на сьогоднішній день є:

- нестача власних коштів (73,3% від загальної кількості промислових підприємств);
- недостатня підтримка держави (46,7%);
- великі витрати на нововведення (44,7%);
- тривалий термін окупності нововведень (31,8%);
- високий економічний ризик (27,1%);
- низький платоспроможний попит на нову продукцію (29,0%);
- несприйнятливність підприємства до нововведень (25,5%);
- недосконалість законодавчої бази (25,5%);
- відсутність фінансових коштів у замовника (24,7%);

- відсутність можливостей для кооперації з іншими підприємствами і науковими організаціями (18,0%);
- нестача інформації про нові технології (13,7%);
- нестача інформації про ринки збуту продукції (12,9%).

Базуючись на проведеному вище аналізі, визначимо основні напрямки активізації інноваційної діяльності промислових підприємств Чернігівської області. Найважливішими серед них, на нашу думку, є:

1. Оптимізація структури фінансування інноваційної діяльності промислових підприємств регіону у напрямку збільшення в ній частки коштів іноземних інвесторів, банківських кредитів, заощаджень населення, програмно-цільових коштів, що в умовах обмеженості внутрішніх фінансових ресурсів дозволить забезпечити достатній рівень фінансування інновацій.

2. Структурна перебудова регіонального промислового комплексу у напрямку підвищення частки високотехнологічних галузей з великою часткою доданої вартості (економічними важелями можуть стати пільгове оподаткування коштів підприємств, спрямованих на освоєння інноваційних технологій і продукції, запровадження інформаційних технологій, сучасних телекомунікаційних засобів; податкове стимулювання зменшення енерго- та ресурсомісткості виробництва; зменшення податку на прибуток на певну частину загальної вартості інвестицій в устаткування, особливо під час реконструкції чи модернізації підприємства; пільгове оподаткування інноваційних підприємств на стадії освоєння ними нових технологій та початку випуску інноваційної продукції; державне страхування кредитів приватних банків, наданих на виконання інноваційних проектів; розробка і впровадження механізму реінвестування доходів, отриманих від реалізації інноваційних програм у розвиток науки тощо).

3. Державна підтримка інновацій та вдосконалення системи управління інноваційним розвитком, зокрема:

- фінансування досліджень щодо обґрунтування пріоритетних напрямів інноваційно-інвестиційної діяльності у вітчизняному промисловому комплексі;

- вдосконалення нормативно-правового забезпечення інноваційної діяльності;

- сприяння широкому використанню світового наукового здобутку шляхом впровадження економічних стимулів, формування ефективного інституційного середовища;

- відпрацювання механізмів стимулювання інвестиційної активності суб'єктів господарювання, наприклад, через державне замовлення на інноваційну продукцію;

- підвищення платоспроможного попиту на вітчизняну інноваційну продукцію (послуги);

- формування інноваційної інфраструктури, яка б ефективно поєднувала освіту, науку і виробництво;

- заохочення розвитку інтелектуального потенціалу людини;

- визначення повноважень і обов'язків органів державного управління всіх рівнів щодо інноваційного розвитку економіки;

- формування інноваційної культури у суспільстві, підготовка спеціалістів з менеджменту інноваційної діяльності.

4. Розвиток регіональної інфраструктури інноваційної діяльності (створення технополісів, технопарків, бізнес-інкубаторів, науково-дослідних консорціумів, інноваційних бірж, центрів консалтингу, венчурних фірм тощо).

5. Моніторинг інноваційної активності промислових підприємств регіону; оцінка ефективності реалізації інноваційних програм та використання учасниками інноваційних процесів фінансових ресурсів.

6. Створення регіонального банку даних науково-інноваційного потенціалу території.